

Poemes inèdits sobre Cèsar Borja

JÚLIA BENAVENT
Universitat de València

Abans de començar la meua comunicació, és necessari donar les gràcies als organitzadors d'aquest simposi per haver-me convidat a participar-hi. Durant més de vint anys m'he dedicat a l'estudi dels esdeveniments que visqueren els Borja a Itàlia, però la meua aproximació es feia des de l'angle contrari, oposat. He curat l'edició de les biografies antigues de fra Girolamo Savonarola, que era, com tots vostès saben, el personatge més allunyat del món borgià. O potser ja no tant, després de la publicació recent de les cartes entre Lucrècia i el seu confessor, fra Tommaso Caiani, un indiscutible seguidor savonarolià del segle XVI.¹

Arran de la publicació de la biografia de Cèsar Borja,² varen sorgir una sèrie de converses amb Maria Toldrà sobre els fons bibliogràfics de la Biblioteca Colombina de Sevilla. El fill de Cristòfol Colom, Hernando Colón, tenia l'afició i la intenció d'arxivar en la seua biblioteca de Sevilla el major nombre d'impresos que poguera recollir. Són coneguts els seus viatges a les ciutats més importants d'Europa, on acostumava a visitar les tipografies i comprar tot allò que tenien disponible a la venda. No tenia massa importància què era: poemes, calendaris, pronòstics, obres en llengües conegudes o desconegudes. Sembla, pel que han escrit els seus biògrafs, que l'única cosa que li importava era comprar els textos amb la finalitat d'instituir una biblioteca que recollira tot el que es publicava al món, és a dir, a l'Europa occidental. Fins a la seua mort així fou, i de la seua dèria en donen testimonis els fons de la Biblioteca Colombina.³

Un dels còdexs conté una cinquantena d'obretes curtes en italià i en vers, impreses a Bolonya, Venècia, Roma, Florència i Nàpols. Les obretes tenen unes característiques molt comunes: quasi totes són datables en els primers 14 anys del segle XVI, que coincideixen amb la data d'un dels viatges a Itàlia, on romangué cinc anys, des de 1512 fins a 1517. Totes es poden considerar integrants de la poesia popular, i els temes són sempre d'actualitat. No és atrevit afirmar que estaven destinades a uns lectors que compartien a la plaça o en grup les notícies dels esdeveniments més populars o recents ocorreguts a Itàlia. Per donar una idea dels continguts del còdex que hem estudiat, s'hi

¹ ZARRI, 2006.

² WOODWARD, 2005.

³ Cf. GUILLÉN, 2004.

poden trobar poemes sobre la riuada del Tíber de 1514 o l'incendi del pont del Rialto a Venècia. També hi són freqüents les entrades a les ciutats dels bisbes o la creació dels papes. Visites d'importància o fets com la batalla de Faenza, que recentment ha publicat la revista de l'Institut Internacional d'Estudis Borgians, a la qual remetem.⁴ Els poemes sobre les batalles han estat publicats en edició facsímil pels historiadors de la literatura cavalleresca italiana en l'obra *Guerre in ottava rima*, sota la cura d'un bon nombre d'investigadors italians i la direcció d'Amedeo Quondam.

Un altre tema molt freqüent és la sèrie de *Lamenti* que es varen publicar durant aquests anys a Itàlia.⁵ Era un gènere tan estimat que trobem lamentacions de tot tipus: de camperols que es queixen per les pluges massa abundants perquè llancen a perdre les collites; dels bufons perquè són maltractats; dels bevedors per la carestia del vi; dels pobres pel fred de l'hivern; dels bandolers que han perdut el capità, o del cap d'un grup de lladres anomenat Bastiano *detto il Carrotta*; de les ciutats de Roma, Venècia, Vicenza, Siena, de la ciutat de Constantinoble, de la ciutat de Negrepoint, de Rodas, de Nàpols pel fracàs de l'armada espanyola; moltes són les lamentacions d'Itàlia per les guerres que pateix, per les arts del món, per les seues ciutats. En una lamentació en concret, Itàlia es queixa contra Martí Luter. Hi ha també lamentacions de les jovenetes que no volen ser casades amb vells; d'altres, de les mares que veuen com es malcasen les filles; lamentacions dels mercaders perquè les vendes no han estat com esperaven. N'hi ha també de referència clàssica, com la d'Hèrcules per les seues fatigues, o de Dido pel comportament d'Enees; les lamentacions de la Mare de Déu i de Jesucrist. La més bonica de totes és una que du per títol: *Lamento di tutte le creature contra gli archibugi a ruota*, on totes les criatures es queixen de la crueltat de les armes de foc, que han acabat amb la glòria i l'art de la cavalleria.

Però les lamentacions que més criden l'atenció són les que fan les víctimes dels assassinats. És molt llegida, i moltes voltes reimpressa, la lamentació del duc Galeazzo Sforza, casat amb una néta del rei Alfons el Magnànim. En la seua lamentació prega que a totes les ciutats arribe la notícia de la seua mort violenta, ocorreguda a l'església de Santo Stefano a Milà. Fou aquest fet d'una dimensió desconeguda per la crueltat dels assassins, que profanaren el lloc sagrat de l'església per tal de provocar la suplantació de Ludovico il Moro al ducat de Milà, i la conseqüent tristor que acompanyà durant tota la vida la seua família, des de la dona, Isabel Sforza, fins a la filla, Bona, regina de Polònia i senyora de Bari, entre altres títols, que també morí assassinada.

Una altra lamentació de gran anomenada, i també com la de Galeazzo moltes voltes reimpressa, fou la de l'assassinat d'Alessandro de Mèdici a mans de Lorenzino de Mèdici. Amb aquest assassinat es dona el cas ben curiós d'haver trobat la lamentació de cadascun d'ells: de l'assassí, *Lamento di Lorenzo di Medici che amazzò Alessandro di Medici*; i de l'assassinat, *Lamento del Duca Alessandro di Medici*. Però no és l'única.

⁴ BENAVENT *et al.*, 2006-2007. Per a la consulta d'aquestes obres, cf. WAGNER; CARRERA, 1991. El còdex de la Biblioteca Colombina que les conté és el 6.3.30.

⁵ *Lamenti*, 1887-1894.

Fa un moment citava el poema de la *Bataglia di Faenza*, en el qual, al final, podem llegir uns versos que parlen de la magnanimitat de Cèsar envers el senyor de Faenza, Astorre Manfredi. Tanmateix, es conserva també un poema en el qual Astorre es lamenta del tractament de Cèsar Borja, que l'ajusticià l'any mateix de la conquesta de la ciutat. Com veiem, els poemes, llegits o escoltats a les places dels mercats, duïen les notícies a tots els indrets d'Itàlia, i, segons els protectors, senyors, famílies, amics o enemics que pagaven els poetes encarregats d'escriure'ls, contaven una versió dels fets des d'una banda o de l'altra.

De Francesco Sachino da Mudiana tenim una lamentació construïda sobre el sonet de Petrarca a la mort de Cino da Pistoia, escrit, però, en tercets encadenats:

Piangi Romagna il tuo cesar secondo
vedova afflitta piangi il novo Augusto
c'ora lo piange l'universo mondo.

Piangeti voi soldati il signor giusto,
l'invicto Cesar Borgia Valentino
sì ligiadro e gentil, cussí venusto.

Ben è stato però breve il domino
hai dispietato ciel, maligna sorte,
predestinato a lui crudel destino.⁶

Entre les lamentacions n'hi ha també una de Cèsar Borja, en la qual, en tercets, narra tots els pecats de la seua vida, començant per la simonia del pare:

Poi ch'el padre ottenne le diademe
dell'alta Roma ne gli anni canuti
mediante l'arche di moneta sceme

havendo al mondo alcun figli cresciuti
et me fra gli altri: per voler far grande
et per dotarmi delli honor pasciuti,

Mi diè il cappel per cui si monta e scande
el papal scetro oggi disiato tanto,
benché mio merto era un cappel di ghiande.

No es tracta de textos elaborats amb el deteniment i la cura de Ludovico Ariosto, per exemple, sinó d'obres escrites per la urgència dels esdeveniments, que s'imprimien

⁶ Biblioteca Nazionale di Firenze, E. 6.5.3, cassa 20.

amb tota velocitat, com ho demostren la irregularitat dels versos, les errades tipogràfiques molt abundants, o les imprecisions històriques. Calia servir al poble, que l'esperava, el poema com més prompte millor. Després, si es reeditava, cosa que era molt freqüent, es tenia ocasió de corregir les badades.

A propòsit de Ludovico Ariosto, que acabe de citar, pràcticament tots els temes sobre les lamentacions que he esmentat es podrien trobar en la seua extraordinària obra, *Orlando furioso*, que seguia ben de prop el gust popular i també, al mateix temps, marcà i inspirà moltes de les composicions populars posteriors a la seua publicació. Així, no és estrany que en els anys posteriors als que hem pres en consideració trobem un nombre increïble de lamentacions extretes de l'obra d'Ariosto, escrites, o millor dit reescrites, per altres autors. La fama d'aquesta obra fou d'una portada inaudita. És conegut que se'n féu un tiratge de molts exemplars, en la primera edició en l'any 1512. Només un parell d'exemples molt bonics i oportuns, al meu parer, sobre la importància d'aquesta obra: el cardenal Hipòlit d'Este, cunyat de Lucrècia, en néixer el tercer fill de la seua germana Isabella d'Este, el gran i decidit Ferrante Gonzaga, li envià com a regal el seu secretari Ludovico Ariosto de Ferrara perquè li llegira, als peus del llit, els capítols que tenia escrits de l'obra *Orlando furioso*. D'aquest tipus eren els regals del Renaixement. Però, per tal de completar la transcendència que aquestes obres tenien en el gust de la gent, serà convenient recordar el pensament de Leopardi sobre els personatges de Rinaldo o Gernando de la *Gerusalemme* de Tasso. És un pensament del *Zibaldone* del 22 de setembre de 1828 sobre la identificació amb els personatges dels poemes. Diu Leopardi: "Una notte al tardi, due del volgo di Napoli che disputavano caldamente fra loro, andarono a svegliare il famoso Genovesi per saper da lui chi avesse ragione, se Rinaldo o Gernando (*Gerusalemme* dal Tasso). Tengo tutto ciò dall'Imbriani padre, il quale mi dice che il popolo napoletano non ha bisogno che il lettore gli traduca quei poemi, ma che gl'intende da se. In questo modo quei poemi si possono dir veramente pubblicati".⁷ Per una altra banda, no és un comportament exclusiu del poble de Nàpols, ja que en el diàleg de Plató *Ió* també es parla d'un entusiasme semblant per les poesies recitades pels rapsodes.

Els poemes populars cavallerescs, doncs, dels quals l'obra d'Ariosto és la màxima expressió culta, tingueren una difusió enorme en la Romanya. Un dels personatges indiscutibles fou Cèsar Borja. Tenim motius per pensar que entre el seguici del seu exèrcit hi havia també alguns poetes, ja que la immediata aparició del poema de la *Bataglia di Faenza*, abans de la mort d'Astorre Manfredi, en 1502, fa preveure un interès particular per la difusió de la seua gesta que comprenia també l'exaltació de la seua magnanimitat.

No són gaire nombrosos els textos que s'han conservat sobre aquests poemes d'estil cavalleresc, ja que, segons els estudiosos, la pèrdua arriba a un 25 per cent dels textos incunables i a xifres majors per a llibres impresos del segle XVI. Hem de tenir present que molts d'ells circulaven encara en manuscrits, fenomen no marginal a finals

⁷ LEOPARDI, 1969.

del segle XV i en els primers anys del segle XVI. Sobre la quantitat de còpies, no sabem res en el cas que ens ocupa, però pensem que, d'un *best-seller* com l'*Orlando innamorato*, en l'any 1495 es feren 1.250 exemplars, i que de la primera edició de l'*Orlando furioso* de 1516 es va arribar a fer una tirada de 3.000 còpies. És evident que els poemes dels quals parlem serien de nombre molt inferior, però també és evident que l'interès pels poemes de tipus cavalleresc era enorme. Aquest poema formaria part de les narracions de tema bèl·lic lligades més o menys a la realitat militar, immersos com eren en guerres contínues que no minvaven el gust per aquestes narracions, tot al contrari, sembla que l'augmentaven. Així, eren molt freqüents els cants o *libretti de bataia* que la tipografia genera en aquesta època, sense descartar que els autors o rimadors dels cants o dels poemes cavallerescs, contadors d'històries, foren militars o servidors dels *condottieri*. En aquest cas, no seria improbable que el poema haguera estat escrit per difondre la història del setge de Faenza que havia despertat l'interès de tot Itàlia, com es pot veure en les relacions dels ambaixadors dels territoris italians.

El mateix Cèsar Borja podia haver encarregat el poema per difondre una imatge de guerrer dur en la batalla, invencible, comparable a un emperador, com diu el poema, però misericordiós i generós després de la victòria. En aquest sentit, és palès que s'escatima al lector la part menys magnànima, en aquest cas la mort del duc Astorre Manfredi a Castel Santangelo el juny de 1502. A l'argumentació contrària que el poema fóra escrit abans de la mort del jove Manfredi, caldria oposar la intencionalitat descoberta d'oferir una imatge encomiàstica de Cèsar Borja.

El poema apareix sense data ni lloc d'impressió, però l'estudi de la resta dels poemes i la consulta dels fons dels tipògrafs dels primers anys del segle XVI ens ha permès d'identificar la tipografia romana que va publicar-lo. Aquesta informació és resultat d'una recerca posterior al lliurament de l'edició del poema que ha publicat la *Revista Borja*.⁸ El tipògraf que va imprimir el poema era Eucario i el nebot Marcello Silber. Eucario era un clergue de la diòcesi de Würzburg que s'instal·là a Campo dei Fiori a Roma, on va imprimir les obres dels humanistes romans: Pomponio Leto, Ermolao Barbaro, Michele Ferno, les controvèrsies teològiques de Pico della Mirandola, Pere Garcia de Xàtiva, *La Celestina* de 1506, etc.

Però el poema *Le battaglie date a Faenza dal Duca Valentino*, que Manuel Carrera i Klaus Wagner li atribueixen, no és l'únic poema sobre Cèsar Borja. Es tenen notícies d'un altre, amb el títol de *Discordia d'Italia*, imprés a Venècia l'any 1501, que narra la primera fase de les conquestes de Cèsar. Els darrers esdeveniments que conta són la partida de Bolonya, després dels pactes amb Giovanni Bentivoglio i l'assalt contra Piombino de 1501, al qual seguiren les conquestes de Sughereto, Scarlino, Elba i Pianosa. Es conserva un exemplar d'aquesta obra, de només dos fulls, a la Biblioteca Trivulziana de Milà.

Una altra obra, també en octaves com la precedent, és *La morte di papa Alessan-*

⁸ BENAVENT *et al.*, 2006-2007.

dro VI, impresa a Milà l'any 1504 c. per Giovanni Giacomo Risi.⁹ Consta de 34 octaves i fa un recorregut de la carrera eclesiàstica del papa Alexandre VI, amb una atenció especial als darrers anys del pontificat i a la seua mort, l'agost de 1503. La tercera octava del poema diu:

Fui il papa Alexandro valenciano
da una terra Xàtiva chiamata
la quale è trenta milia da lontano
da la cità Valenza nominata
figliolo fu d'un cittadino soprano
ebbe soa persona ingenerata
Papa calisto el fece cardinale
ch'era suo nepote principale.

En la narració, no massa a favor dels Borja, destaquen les narracions sobre l'ús del verí per aniquilar els enemics i poder, amb els diners de les donacions, pagar les despeses de les guerres de Cèsar.

Un altre poema és *La distruzione del Duca Valentino*,¹⁰ que consta de 39 octaves. Narra la vida de Cèsar, des que fou nomenat cardenal fins a la captura l'any 1504 per Gonzalo de Córdoba.

Altres poemes són els escrits per un poeta al servei de Cèsar fins a l'empresonament. Es tracta de Francesco Maria Sacchino da Modigliana. Escrigué un poema, *Storia del duca Valentino*, que consta de 74 octaves i que narra el moment més difícil de la vida de Cèsar, després de la mort del papa, fins a la fuga de la presó de Medina del Campo, el 25 de desembre de 1506. Segons Medin, en *La storia della Repubblica di Venezia nella poesia*, el poeta formava part de la cort de Cèsar i després romangué sota la protecció de la república de Venècia fins a 1557, l'any de la seua mort. Aquest poema es custodia a la Biblioteca Trivulziana de Milà. D'aquesta obra es conserven tres redaccions:

1) La primera du com a subtítol *Historia come el Duca Valentino fugí tre volte di pregone*. Fou impresa a Bolonya per Alessandro Lippo i composta, suposadament, entre 1506-1507. Es conserva a la Biblioteca Trivulziana de Milà.

2) La segona redacció du el subtítol *Sopra la fugita de lo Illustre et excelso Duca Valentino, novamente composta*. Se'n conserven dos testimonis, un a la British Library de Londres i l'altre a la Biblioteca Colombina de Sevilla. Consta del mateix nombre d'octaves i, després d'haver-lo col·lacionat, hem pogut constatar que, a banda les correccions de les errades tipogràfiques de l'edició anterior, només canvien els dos versos finals.

⁹ Un exemplar a Venècia, Fondazione Cini, 1091. Citat en l'obra *Guerre*, 1989.

¹⁰ Milà, Biblioteca Trivulziana, inc. C.309/3. Cf. dins *Guerre*, 1989.

3) La tercera redacció ens desvela que la segona fou reimpressa immediatament després que arribaren a Itàlia les notícies sobre la mort de Cèsar, ja que, mesos després, amb més calma, Francesco Maria Sacchino reescrigué el poema. Reduí el nombre d'octaves, que passà de 74 a 55. És una redacció completament distinta, que respecta la primera part. La segona part del poema narra la mort de Cèsar. D'aquesta redacció es conserva un testimoni a la British Library.

Finalment, a la Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze es conserva un poema titulat *La storia di Ceri*, que consta de 79 octaves i 11 tercets, intercalats després de l'octava 22. Narren tots els esdeveniments de la vida de Cèsar, des de les primeres conquestes fins al final de la seua vida i la seua mort. Com diu el títol, se centra fonamentalment en la conquesta de Ceri en 1503, que pertanyia als Orsini.

Per completar aquesta sèrie de textos populars, transcrivim el sonet de Bartolomeo da Pisa, escrit en boca de Cèsar a Miquel de Corella, de la Biblioteca Comunale Luciano Benincasa d'Ancona, ms. 10, fol. 139r-v:

[*Sonet de Cèsar Borja a Miquel de Corella*]

*Cesar Borgia de Francia, Dux Romandiole Valentiaequae.
Magnifico Domino domino Michaeli Corelle, capitaneo suo.*

Su, su tempo è che ognun l'arme repigl<i>a
Montate hormai cum militoni in sella
E tu mio capitan fido Corella
A che non prendi in man l'usata briglia?

Lassa ad altrui haver turbate cigl<i>a.
Del facto non curare, che in celata stella
sta ferma e fixa e sol per me com'ella
fortuna se conforma e se consiglia

Cresce in me la virtù, cresce il valore
e a lo inimico ognhor la forza manca
che già son l'arme sue fuga e timore

Vien dunque presto alla militia franca
che in omne impresa al fin sia vincitore
qualoncha seguirà mia croce bianca.

*Servitore Bernardinus Gasparis de Pisauro composuit
MDII de mense decembris.*

BIBLIOGRAFIA CITADA

- BENAVENT *et alii*, 2006-2007: Júlia BENAVENT; Maria Josep BERTOMEU; Alessio BONAFÉ, “Le battaglie date a Faenza dal duca Valentino”, *Revista Borja. Revista de l’Institut Internacional d’Estudis Borgians*, 1 (2006-2007), p. 63-102. [<http://www.elsborja.org/revista.php>]
- Guerre, 1989: *Guerre in ottava rima*, II: *Guerre d’Italia (1482-1527)*, a cura de Marina Beer, Donatella Diamanti i Cristina Ivaldi, Mòdena: Ed. Panini, 1989. [Edició fac-símil]
- GUILLÉN, 2004: J. GUILLÉN, *Hernando Colón. Humanismo y bibliofilia*, Sevilla: Fundación José Manuel Lara, 2004 (Biografías).
- La morte*, c. 1504: *La morte di papa Alessandro VI*, Milà: Giovanni Giacomo Risi, c. 1504.
- Lamenti*, 1887-1894: *Lamenti storici dei secoli 14., 15. e 16.*, 4 vol., a cura d’Antonio Medin i Ludovico Frati, Bolonya: Romagnoli-Dall’Acqua; Verona: Fratelli Drucker, 1887-1894 (Scelta di curiosità letterarie inedite o rare dal secolo 13. al 19. in appendice alla Collezione di opere inedite o rare).
- LEOPARDI, 1969: G. LEOPARDI, *Zibaldone di pensieri*, a cura de W. Binni, Florència, 1969.
- WAGNER; CARRERA, 1991: K. WAGNER; M. CARRERA, *Catalogo dei libri a stampa in lingua italiana della Biblioteca Colombina di Siviglia*, Ferrara: Franco Cosimo Panini, 1991.
- WOODWARD, 2005: W. H. WOODWARD, *Cèsar Borja*, pròleg de Júlia Benavent, edició a cura de Maria Toldrà, València: Tres i Quatre; IIEB, 2005. [1a ed. anglesa: Londres, 1913]
- ZARRI, 2006: G. ZARRI, *La religione di Lucrezia Borgia. Le lettere inedite del confessore*, Roma, 2006.